

ФІЛОСОФСЬКА КАТЕГОРІЯ ЯКОСТІ ТА ЗАСОБИ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ У ПРИКМЕТНИКОВІЙ НОМІНАЦІЇ

Віта Осипчук

Якість поряд з іншими філософськими категоріями неминуче знаходить вираження у семантиці мови. Будь-яке поняття, що існує у свідомості людини, певною мірою може бути виражене за допомогою мовних засобів. Уся навколишня дійсність відображається у людській свідомості та, відповідно, інтерпретується за допомогою мислення і виражається за допомогою мови. Тож мова та дійсність перебувають в опосередкованому зв'язку. Зміст будь-якої категорії з'ясовується із обов'язковим залученням конкретних мовних фактів. "Ступені пізнання на рівні абстрактного мислення відображаються за допомогою різних моделей: лінгвістичної, наукової, художньої та міфологічної. Тому мова повинна вивчатися не лише як засіб комунікації та знакова система, але і як модель відображення досвіду на фазі абстрактного мислення" (Мигирин 1973: 45).

Ще 1880 року Г. Пауль протиставив психологічні і граматичні категорії і висунув припущення, що кожна граматична категорія виникає на основі психологічної: "Як тільки дієвість психологічної категорії починає виявлятися у засобах мови, ця категорія стає граматичною" (Пауль 1960: 315). О. Есперсен у *Філософії граматики* говорить про "понятійні категорії" як про "позамовні категорії", які не залежать від певних фактів існування мови і вважає їх універсальними (Есперсен 1958: 58). Теорію понятійних категорій О. Есперсена розвинув далі у напрямку наближення до проблем мови І.І. Мещанінов: "Понятійна категорія [...] передається не через мову, у самій мові, не тільки її засобами, але й самою її матеріальною структурою" (Мещанінов 1945: 44). У подальшому О.В. Бондарко замінив термін "понятійний" терміном "функціонально-семантичний", підкреслюючи тим самим лінгвістичну сутність "категорій, у яких план змісту утворюють поняття, аналогічні поняттям, що виражаються категоріями граматичними, а план вираження представлено мовними засобами, що належать до різних рівнів мови" (Арутюнова 1976: 5). На сучасному етапі розвитку функціональної граматики під категоріями такого типу

розуміють не абстрактні класифікаційні угруповання, а об'єднання слів, що відображають реальні закономірності мисленнєво-мовної та мисленнєво-мовленнєвої онтології, хоча детерміновані, в кінцевому рахунку, сприйняттям навколишньої дійсності (Бондарко 1988: 93).

Якість як одна з фундаментальних, первинних категорій відображення буття є універсальною категорією, в основі якої лежить уся реальна картина навколишньої дійсності. Тому вона обов'язково має вираження в семантиці мови за допомогою комплексу мовних засобів номінації якості. “Становлення лінгвістичної категорії якості виявляється настільки суттєвим для внутрішньої структури мов, що впливає на найбільш стійку їх систему морфологію і призводить до виділення особливої частини мови – прикметника” (Висоцький 1998: 41).

На синтаксичному рівні прикметник почав виділятися з-поміж недиференційованого класу імен ще на етапі функціонування спільнослов'янської мовної єдності у IV–III тис. до н.е. Диференціація імен на семантичному рівні за ознаками субстантивності – атрибутивності розпочалася задовго до занепаду спільноіндоєвропейської мови. Спільна категорія імен у праіндоєвропейській мові на власне значеннєвому рівні диференціювалася на імена з власне предметним значенням та імена-атрибути, які мали значення абстрагованої від предмета якості чи властивості. Виділення прикметника на морфологічному рівні відбулося значно пізніше, в період існування давньоукраїнської мови, що було наслідком розмежування прикметників на короткі та повні (або іменні та займенникові) і спричинило розширення функцій повних прикметників та як наслідок поступовий занепад коротких.

Дослідження з історії української мови дозволяють стверджувати, що “у спільноіндоєвропейській мові існувала єдина недиференційована категорія імен, з якої виділялась група слів, постійно вживаних у ролі означення (атрибути), і поступово оформилась в окрему частину мови – прикметник” (ІГУМ: 165). Така “еволюція” прикметника як частини мови була зумовлена психологічним та мисленнєвим розвитком людства. Спочатку людина могла усвідомлювати якості та властивості предмета чи явища лише конкретно, сукупно та невіддільно від нього. З розвитком мислення з'явилась можливість (навіть необхідність) порівняння предмета з іншим, найбільш виразним носієм певної ознаки. Пізніше субстантивні імена вживалися поряд з предикативними, що призвело до закріплення означальної функції за

тими іменами, семантична структура яких виступала потужнішим виразником ознаки. Виділення прикметника в окрему частину мови було явищем неминучим та необхідним, що зумовлювалось розвитком як і окремої мови зокрема, так і суспільства в цілому.

Саме семантичний критерій став визначальним чинником, що зумовив абстрагування прикметника в окремий лексико-семантичний клас та сформував його синтаксичні та морфологічні особливості.

Зміст категорії якості – основа семантики прикметників, які є лексичними виразниками якості безпосередньо, абстраговано від предмета, або можуть позначати ознаки предмета опосередковано, через їх відношення до інших предметів, явищ чи осіб. Семантично прикметники багатопланові і є виразниками ознаки-якості, ознаки-власливості, ознаки темпоральності та модальності, ознаки оцінні та кваліфікативні. Разом з тим спільною ознакою для усіх прикметників є їх предикативний характер, позбавлений денотації та референції, що, відповідно, вказує на сигніфікативний характер семантики прикметників, яка характеризується відсутністю денотата.

Предикативний характер прикметників зумовлює їх власне семантичні та функціональні особливості. Прикметники як чисті предикати мають ряд специфічних властивостей і їх функціонування пов'язане з вираженням абсолютних і оцінних ознак. Абсолютні, власне якісні, та оцінні, оцінно-якісні ознаки предикатів у плані семантичної деталізації поділяються на певні підгрупи, що характеризуються перевалюванням тієї чи іншої ознаки. До таких підгруп можна віднести предикативні домінанти на позначення кольору, темпоральних властивостей, розміру, форми, локальних характеристик, зовнішніх рис людей чи тварин, суспільних і розумових здібностей людини, метеорологічних явищ, позитивних і негативних характеристик тощо.

Можливість прикметника виступати у денотативній та кваліфікативній структурах зумовлена природою його специфічних властивостей та ознак. Відповідно, сигніфікативні семи переважної більшості прикметників відіграють основну роль у їх семантичній детермінації та визначають їх зв'язки з іншими семантичними елементами мови.

Прикметники через свою предикативну специфіку вступають у семантичні зв'язки з іншими прикметниками, утворюючи з ними зв'язані конотаціями парадигматичні ряди та семантичні поля.

Характерною рисою прикметників, на відміну від інших частин мови, є відображення оцінних значень та відповідних конотацій на власне семантичному, а не на синтаксичному рівні. Семантика прикметників характеризується наявністю чи відсутністю суб'єктивно-оцінних значень. Відповідно, прикметники нейтральні, що характеризуються відсутністю специфічних семантичних відтінків, протиставляються прикметникам з суб'єктно-експресивним значенням.

Однією з визначальних рис прикметників є здатність деяких з них утворювати синонімічні ряди та антонімічні пари. Така здатність продиктована перш за все семантичною особливістю прикметників, що ґрунтується на змістовій категорії якості, основною функцією якої є характеристика стану речей та явищ.

Прикметник є виразником власне статичної ознаки якості і поєднує в собі функціональний та формальний аспекти частини мови. Функціональний аспект характеризується вираженням ознаки без участі граматичних характеристик. Формальний аспект передбачає вираження ознаки шляхом узгодження прикметника з відповідним іменником в числі, роді та відмінку.

Згідно цих аспектів за походженням прикметники поділяють на дві групи: первинні та вторинні (непохідні та похідні). Первинні (непохідні) прикметники виражають ознаку безвідносно і позначають якісний стан предмета чи явища. Вторинні (похідні) прикметники позначають ознаку, яка має вторинний, похідний характер і "сформувалась через відношення до предмета, дії, процесуального стану або обставинної ознаки" (Вихованець 1988: 160). Вторинність прикметників на граматичному рівні виражається їх вмотивованістю іменниковими та дієслівними основами.

Специфічною рисою прикметників є здатність виражати міру або ступінь виявлення ознаки, яка сформувалась як незалежна семантико-морфологічна категорія. Однак вона притаманна лише якісним прикметникам, які О.М. Вольф називає "прикметниками із прикметників" і зазначає, що основу семантики якісних прикметників складають сигніфікативні семи (Вольф 1978: 158). За рахунок відмінностей у функціонуванні деяких прикметників, а також здатності чи нездатності до ступенювання чи творення антонімічних пар, якісні прикметники протиставляють відносним, які позбавлені оцінного, емоційно-експресивного значення. Розмежування якісних і відносних прикмет-

ників та поділ їх на окремі групи призвело до виділення проміжної сфери прикметників, котрі поєднують вказівку на ознаку і кваліфікацію за якістю або кількістю, однак ці межі між ними є досить умовними. Ця так звана проміжна зона між якісними та відносними прикметниками є однією з характерних властивостей семантики і прагматики прикметника загалом: “в сучасній українській мові, як і в інших мовах, відбуваються живі процеси переходу прикметника з одного розряду в інший” (ІГУМ: 260).

Одним з важливих підходів при вивченні прикметника у науковій літературі є вивчення цього класу слів як лексичних одиниць в їх системах і підсистемах. Саме за такого підходу виявляється велика кількість переплетень підкласів на основі різноманітних відношень.

Функціональний аспект значення прикметника полягає у вираженні ознаки без участі граматичних категорій. Усі зазначені функції прикметника є первинними (основними), до вторинних (периферійних) функцій прикметника можна віднести лише його транспозицію у синтаксичних конструкціях.

Синтаксично прикметники займають переважно об’єктну позицію і виражають характеристику чи відношення до суб’єкта. Така синтаксична роль зумовлена предикативною природою прикметника та його семантикою, основою якої є якість як оцінно-виражальна чи нейтральна характеристика. Однак предикативні прикметники можуть вживатися в значенні суб’єкта, що визначає притаманні їм дві семантико-синтаксичні позиції. Втрата атрибутивної функції призводить до граматичної незалежності прикметника. Зміна позицій прикметника у синтаксичній конструкції не впливає на власне семантичне значення предиката. “Внаслідок вторинного вживання прикметник підлягає процесові субстантивації. В таких випадках граматичні категорії роду, числа й відмінка набувають самостійного значення, хоч за типом словозміни субстантивований прикметник залишається в полі дії прикметникової парадигми” (Грищенко 1978: 14).

Поняття якості є семантичною основою прикметників і виявляється у формах відношень між особами, предметами, абстрактними поняттями. Якість абстрагована від самого предмета чи явища, які виступають посередниками для її втілення, і є виразником асоціативних характеристик, пов’язаних з ними.

Мовне вираження філософської категорії якості характеризується реалізацією за допомогою семантико-функціональних особливостей прикметника. Поширеність прикметникових номінантів та різноманітність умов реалізації їх функціонально-семантичного потенціалу характеризують прикметники як один із основних класів граматичної структури мови.

ЛІТЕРАТУРА

- Арутюнова, Н.Д. 1976, *Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы*. Москва: Наука.
- Бондарко, А.В. 1988, Методологические принципы функциональной грамматики. В кн.: Бондарко, А.В. *Методологические проблемы языкознания*. Киев: Наукова думка, 88–106.
- Висоцький, А.В. 1998, *Склад та структура лексико-семантичних груп якісних прикметників в українській мові*. Дис. канд. наук. Київ.
- Вихованець, І.Р. 1988, *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*. Київ: Наукова думка.
- Вольф, Е.М. 1978, *Грамматика и семантика прилагательного*. Москва: Наука.
- Грищенко, А.П. 1978, *Прикметник в українській мові*. Київ: Наукова думка.
- Есперсен, О. 1958, *Философия грамматики*. Москва: Изд-во иностранной литературы.
- ІГУМ – Жовтобрюх, М.А. – Волох, О.Т. – Самійленко, С.П. – Слинько, І.І., *Історична граматики української мови*. Київ: Вища школа, 1980.
- Мещанинов, И.И. 1945, Понятийные категории в языке. *Труды Военного института иностранных языков* № 1. Москва, 44–61.
- Мигирин, В.Н. 1973, *Язык как система категорий отображения*. Кишинев: Штиинца.
- Пауль, Г. 1960, *Принципы истории языка*. Москва: Изд-во иностранной литературы.